

6-21-2019

THE CATEGORY OF SUPREMACY IN THE RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES

Bahodir Yakhshimurodovich Ahmedov

Dosent at the department of teaching languages at Bukhara retraining school teachers Centre

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/buxdu>

Recommended Citation

Ahmedov, Bahodir Yakhshimurodovich (2019) "THE CATEGORY OF SUPREMACY IN THE RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES," *Scientific reports of Bukhara State University*: Vol. 2 : Iss. 2 , Article 3.
Available at: <https://uzjournals.edu.uz/buxdu/vol2/iss2/3>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Scientific reports of Bukhara State University by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact brownman91@mail.ru.

УДК:811.512.133, УДК: 39

XALQ VA MILLAT NOMLARI ASOSIDA SHAKLLANGAN ETNOTOPONIMLAR
ТОПОНИМЫ, ОБРАЗОВАННЫЕ ОТ НАЗВАНИЙ НАРОДА И НАЦИИ
FORMATION OF TOPONYMS ON THE BASIS OF THE NAMES OF PEOPLE AND NATION

Kilichev Bayramali Ergashaliyevich*Dosent at the department of Uzbek linguistics at Bukhara State University***Safarova Maftuna Zoir kizi***A master's degree student at Bukhara State University*

Tayanch soʻzlar: millat tili, millat nomlari, arab, moʻgʻul, qozoq, turkman, afgʻon, etnonim, etnotoponim.

Ключевые слова: язык нации, название нации, араб, монгол, казак, туркмен, афганец, этноним, этнотопоним.

Key words: language of the nation, names of the nation, arab, mongolian, kazakh, turkman, afghan, ethnonyms, toponyms.

Аннотация

Maqolada Buxoro viloyati hududidagi millat nomlari asosida shakllangan va bugungi kunda joy nomi sifatida xalq tilida saqlanib qolgan etnotoponimlar xususida fikr yuritilgan.

Аннотация

В статье на основе материалов по Бухарской области рассмотрено формирование названия нации и их роль в создании топонимов.

Abstract

The article examines the formation of names of the nation and their role in the creation of toponyms based on materials from the Bukhara region.

Kirish. Etnonimlar har bir davrda maʼlum bir hududda yashab kelayotgan etnik guruhlar haqida maʼlumot beruvchi lisoniy birlik sanaladi. Etnotoponimlar esa elat va qavmlar yashab kelgan joylar, hududlarni muayyanlashtirish va aniqlashga xizmat qiladi. Shuning uchun etnotoponimlarni toʻplash, tadqiq etish tilshunoslik, tarix, etnografiya, arxeologiya, geografiya sohalarini uchun qimmatli maʼlumotlar beribgina qolmay, madaniyat va maʼnaviyatimizning turli yoʻnalishlari doirasida keng qamrovli izlanishlar olib borishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Etnonim va etnotoponimlarni oʻrganish borasida oʻzbek nomshunosligida koʻpgina ilmiy izlanishlar amalga oshirilgan hamda bugungi kunda davom etmoqda. Jumladan, K.Marqayev Janubiy Oʻzbekiston hududi materiallari asosida oʻzbek tili etnonimlarining lisoniy tadqiqini amalga oshirdi. A. Otajonovning “Xorazm etnotoponimlari va ularning lugʻaviy asoslari”, A. Turobovning “Samarqand viloyati etnonim va etnooykonimlarining tahlili”, K. Marqayevning “Oʻzbek tili etnonimlarining tahlili”, D. Madrahimovning “Namangan viloyati etnonimlari va etno-toponimlarining lisoniy tadqiqi”, A. Ergashevning “Andijon viloyati etnotoponimlarining areal-onomastik tadqiqi” va boshqa tadqiqot ishlarida ushbu sohaning yanada rivoj topib borayotganini koʻrish mumkin.

Etnotoponimlar koʻp asrlar mobaynida tabiiy holda yuzaga kelgan nomlardir. Ularning ijodkori, yaratuvchisi esa oddiy xalq hisoblanadi. Etnotoponimlar, bir tomondan, maʼlum obyektning atoqli oti, juda qadimiy soʻz boʻlsa, ikkinchi tomondan, xalqning tarixini aniqlashtirishga yordam beradi. Etnotoponimlar sifatida bugungi kunda saqlanib kelayotgan millat nomlari xalqlarning moddiy va madaniy aloqalarini ham oʻzida aks ettiradi. Millat nomlari asosida shakllangan etnotoponimlar tarixiy maʼlumot tashishdan tashqari, mahalliy

SOCIAL AND BEHAVIORAL SCIENCES: LINGUISTICS

millat tiliga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bunday etnotoponimlarni Buxoro viloyati miqyosida ham kuzatishimiz mumkin. Masalan, **turkon**(*Buxoro tuman Ko'chkumar QFY, Turkon MFY, Yurinbolo QFY*), **o'zbek**(*Olot tuman; o'zbekon – Buxoro tuman Qo'shxodim MFY, Shergiron QFY; Romitan tuman; Quyi O'zbekon – 64-sonli "Otbozor" QFY; O'zbekobod – Kogon tuman*) kabi bir qancha millat nomlari asosida yuzaga kelgan etnotoponimlarni uchratishimiz mumkin.

Bulardan tashqari, tarixiy vaziyat sababli O'zbekiston hududiga ko'chib kelgan va shu yurt xalqiga singib ketgan millatlarni ham uchratamiz. Bulardan biri sifatida arab millatini ko'rsatishimiz mumkin.

Arab millati asosida shakllangan etnotoponimlar. Arablar Osiyoning Fors qo'ltig'i bilan O'rta dengiz oralig'idagi qismida va Shimoliy Afrikada yashovchi, somiy tillaridan birida so'zlashuvchi xalq nomi [1, 50].

VI-VII asrlarda ayrim arab elatlari birlashdi va Arab xalifaligi tashkil etildi. Ular bosqinchilik yurushlari natijasida boshqa xalqlar hududiga ham tarqalib ketdi. Shulardan biri O'rta Osiyo arablaridir. Ular shu hududda yashab, o'zlarini arab deb nomlovchi etnik guruh bo'lib, ajdodlari VII-XIV asrlar davomida kelib o'rnashib qolgan. O'zbek, turkman va tojik millatining tarkibiga kirgan. O'rta Osiyo arablarining asosiy qismi O'zbekistonning Buxoro, Samarqand va Qashqadaryo viloyatlarida, shuningdek Farg'ona vodiysi shimoliy-sharqiy qismida yashaydi [2, 388-389].

Har qanday etnomadaniy aloqalar tilda o'z aksini topmay qolmaydi. Arablarning O'rta Osiyoga, xususan, Buxoro hududiga kirib kelishi tufayli uzoq davom etgan etnik-migratsion jarayonlardan so'ng voha aholisining etnik shakllanishi yanada murakkablashdi, arab tiliga xos so'zlar tilimizga o'zlasha boshladi. Shu asosda arab etnonimi ham keng tarqaldi. Arab etnonimi bilan bog'liq nomlar viloyatning markazi Buxoro shahri va 8 ta tuman hududida uchraydi: Bular quyidagilar:

Arabon – *Buxoro shahri Jalol Ikromiy nomli 9-son MFY; Romitan tumani;*

Arablar – *Jondor tumani Mirzayon MFY; Shofirkon tumani; G'ijduvon tumani;*

Arabxona – *Buxoro tumani So'fikorgar QFY; Turkon MFY, Guliston MFY, Arabxona MFY; Vobkent tumani Oromgoh MFY; Kogon tumani; Kogon shahri Do'stlik MFY; Olot tumani; Romitan tumani; Jondor tumani;*

Katta Arablar – *Vobkent tumani;*

Katta Arabxona – *Shofirkon tumani;*

Qal'ayi Mir Arab – *Shofirkon tumani;*

Yuqori Arabxona – *Vobkent tumani Sho'robod MFY; Romitan tumani;*

Arabsaroy – *Vobkent tumani; Jondor tumani;*

Tarob-Arabxona – *Jondor tumani;*

Arabguzar – *Peshko' tumani Zandane MFY;*

Arabdiyoy – *Peshko' tumani Xo'lbor MFY;*

Arababdol – *Shofirkon tumani kabi.*

Mo'g'ul etnonimi asosida shakllangan etnotoponimlar. T.Nafasov B.Karmisheva fikriga tayanib, mo'g'ul – qadimgi turkiy qabilalardan biri ekanligi, keyinchalik o'zbek xalqi tarkibiga singib ketligi haqida ma'lumot bergan hamda mo'g'ul istilosi davrida Mo'g'ilistondan kelib O'zbekistonda o'troqlashib qolgan turkiy qabilalar alohida etnik birlik sifatida mo'g'ul deb atalganligini qayd etgan [5, 173].

Turli etnik munosabatlar natijasida hozirgi O'zbekistonning ma'lum bir qismlarida mo'g'ullar yashaydigan ba'zi hududlar paydo bo'lgan. Mahalliy aholi ularning o'z xalqi nomi bilan atay boshlashgan va bu keyinchalik mo'g'ullar istiqomat qilayotgan joyga nisbatan ham qo'llanilgan. Mo'g'ullar kelib o'rnashgan joy shu nom bilan atala boshlangan va bugungi kunda bu hududlarda mo'g'ul millatiga mansub kishilar istiqomat qilishmasa-da, xalq nomi etnotoponim sifatida saqlangan. Bular jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

Mug'alon – *G'ijduvon tumani;*

Mugolon – *Buxoro tumani, Qavola Mahmud QFY;*

Mo'g'ilon – *Olot tumani; Shofirkon tumani; Peshko' tumani Zandane MFY.*

Etnotoponimlar tarkibidagi –on qismi ko'plikni ifodalab kelgan. Mazkur qo'shimcha o'zbek tilidagi –lar ko'plik shakliga mos keladi.

Qozoq millati asosida shakllangan etnotoponimlar. Qozoqlar bugungi kunda Qozog'iston Respublikasi tub aholisi, turkiy tillardan birida so'zlashuvchi xalqning nomi [3, 593]. Ularning etnogenezi turli ko'chmanchi qabilalarning uzoq muddat davomida aralashuvi sharoitida kechgan. Qozoqlarning qadimgi ajdodlari saklar, usunlar, albanlar, vikinglar va boshqalardan iborat bo'lgan. VI-VII asrlarda Qozog'istonning janubi-sharqida yashagan qabilalar G'arbiy Turk xoqonligi tarkibiga kirgan. XII asr boshlarida Qozog'iston hududiga qoraxitoylar bostirib kirgan va ular mahalliy aholi bilan aralashib ketgan. XIII asrda qozoqlar nayman xoni boshchiligida birlashib hozirgi qozoq yerlaridan tashqari Mo'g'ul va Rossiya yerlarini bosib oladi hamda Oltin O'rda nomli yirik imperial davlatni tashkil etadi. Oltin O'rda davlati XV asr o'rtalarida parchalanadi. XVI asr boshlarida qozoq qabilalari Qozoq xonligiga birlashadi (ilgari Qozoq xonligi hududida yashagan o'zbek qabilalari Shayboniyxon boshchiligida hozirgi O'zbekiston hududiga ketadi). Qozoqlarning qabila-urug'lari tarixan 3 guruhga bo'linib, alohida hududlarda yashaganlar. Ular juzlar deb atalgan (Katta juz, O'rta juz, Kichik juz) [4, 46].

Xullas, qozoq millati siyosiy tarqoqlik oqibatida Markaziy Osiyoning O'zbekiston va boshqa davlatlarida jon saqlab qolish maqsadida kelib o'rnashib qolgan, shuning natijasida Buxoro viloyatida ham qozoq millati asosida etnotoponim shakllangan deyish mumkin. Bunday etnotoponimlarning quyidagi shakllari mavjud:

Qozoqon – *Jondor tumani*;

Qozoqovul – *Kogon shahri Beruniy MFY*.

Birinchi etnotoponim tarkidagi –on, yuqorida qayd etilganidek, ko'plikni ifodalagan. Ikkinchi etnotoponim esa qo'shma gap shaklida bo'lib, [etnonim+ovul] qolipida yasalgan. Ovul mo'g'ul va turkiy tillarga oid qadimiy so'z bo'lib, mo'g'ulcha *ayl* – *yurtlar to'dasi*; *oila*, *xonadon*; *qora uy*, *uy*, *hovli*, *xo'jalik* ma'nolarini o'zida jamlagan [5, 189]

Turkman millati asosida shakllangan etnotoponimlar. Turkmanlarham siyosiy jarayonlar natijasida bizning hududlarga kelib o'rnashib qolgan. Turkmanlarning etnogenezida mahalliy daxmassagetlar, shuningdek, sarmatlar, alanlar qabilalari, qisman qadimgi Marg'iyona, Parfiya va Xorazm davlatlari aholisi qatnashgan. 1-ming yillik o'rtalarida Kaspiy bo'yi cho'llarida turkiy qabilalar, IX asrda o'g'uzlar paydo bo'lgan. Ular turkmanlarning etnogenezida muhim rol o'ynagan. O'g'uzlarning asosiy guruhi XI asrda shimoli-sharqdan kelib, mahalliy aholi bilan aralashib ketgan. XV asrda turkman elati shakllangan. XX asrgacha turkmanlarda qabila-urug'larga ajralish saqlangan. Ulardan eng yiriklari: takalar, yovmutlar, ersari, solurlar, sariklar, gyoklan va choudorlar bo'lgan. Turkman xalqi hozirda O'zbekiston, Shimoliy Kavkaz, Astraxon viloyati va Rossiya Federatsiyasining bir nechta shaharlarida, Afg'oniston, Eron va Turkiyada yashaydi [6,668].

Shu jumladan, Buxoro viloyatining ba'zi hududlarida ham turkman xalqining istiqomat qilganligi haqidagi ma'lumotlarni bugungacha saqlanib kelinayotgan etnotoponimlar orqali bilish mumkin. Biz izlanishlarimiz natijasida turkman millati asosida shakllangan quyidagi etnotoponimlarni uchratdik:

Turkmanlar –*Buxoro shahri Mirzo Ulug'bek nomli 20-son MFY; Kogon tumani; G'ijduvon tumani.*

Turkman o'g'li – *Kogon tumani Yangihayot QFY.*

Qoraqalpoq millati asosida shakllangan etnotoponimlar. Qoraqalpoqlarning eng qadimgi etnogenezi Amudaryo deltasi va Orol Kaspiybo'yi cho'llarida miloddan avvalgi VII-IV asrlarda yashagan sak-massaget qabilalari bilan bog'liq. VI-VIII asrlarda mahalliy aholi bilan turkiy qabilalar qisman aralashib ketgan. VIII-X asrlarda bijanak (pecheneg) va o'g'izlar muhitida qoraqalpoq millati shakllana boshladi. Chingizxonning bosqinchilik harakatlari vohani cho'lga aylantirgan, bu Amudaryo quyi oqimi atroflarida yashagan aholining ko'plab ko'chib ketishiga sabab bo'lgan. Qoraqalpoqlar g'arbgga, O'zbo'y, Volga va Ural tomonga ko'chib o'tganlar. U yerda Oltin O'rda tarkibida bo'lganlar. Ular Rashiddin asarida "qavmi kulohi siyoh" deb atalgan.

SOCIAL AND BEHAVIORAL SCIENCES: LINGUISTICS

Qoraqalpoqlarning aksariyat qismi XVI-XVIII asrning o'rtalarida Sirdaryoning o'rta va quyi oqim bo'ylari hamda bir qismi Orol mintaqasida yashashgan.

Ma'lumotlarga ko'ra, qoraqalpoq – turkiy xalqlardan biri. O'zbek xalqining ham qoraqalpoqurug'i bo'lgan, shuningdek kenagas tarkibidagi urug'lardan birining nomi – qoraqalpoq [5, 388]. Bu etnonim asosida shakllangan etnotoponim Buxoro viloyatida **Qoraqalpoq** shaklida *Peshko' tuman Qoraqalpoq MFY* hududida uchraydi.

Afg'on millati asosida shakllangan etnotoponimlar. Tarixan Afg'oniston hududi beqaror va siyosiy jihatdan tarqoq bo'lib, ushbu hududda yashovchi aholining kundalik turmushi ham shunga muvofiq ravishda beqaror edi. Garchi bitta urug'dan tarqalmagan yoki til jihatdan bitta guruhga mansub bo'lmas-da, afg'onlarning tarixiy taqdiri o'zbeklar bilan chambarchas bog'liq. Qadimdan iqtisodiy, madaniy aloqalar ikki millat o'rtasida rivojlanib borgan. Yuqoridagi faktorlarni inobatga olsak, afg'onlar O'zbekiston hududiga ko'chib kelib, mahalliy aholi bilan aralashib, ushbu hududlarda o'troqlashib qolgan. Tarixning turli davrlaridagi o'zaro savdo-sotiq aloqalari natijasida o'zbeklarning afg'on hududlariga o'tishi, afg'onlarning esa o'zbeklar yashovchi hududlarga o'tishi kuzatiladi. Ushbu millat vakillari Buxoro viloyati hududlariga ham kelib o'rnatilganligi haqida quyidagi etnotoponim orqali axborot olish mumkin: **Afg'onon**(*Buxoro tumani Amirobod Guliston MFY*).

Xitoy etnonimi asosida shakllangan etnotoponimlar. T.Nafasov nomidan xitoy etno-nimi xususida quyidagi ma'lumotlar keltirilgan: qishloqlar nomining Xitoy Xalq Respublikasi nomi-dagi xitoy so'zi bilan daxli yo'q, o'xshashlik yuzaga kelgan. Xitoy – turkiy, mo'g'ul xalqlariga man-sub qabila, tovush shakli o'zgargan. Qadimiy shakli -kidar/kidon/kidan. Kidar/kidanlar qadimgi xunlarning avlodi sanalib, milodning V-asrida Qashqadaryo hududini zabt qilgan. Mo'g'ullar tarkibidagi kidar/kidan/kidonlar XII-asrda Turkiston hududiga ko'chib o'tishgan. Qadimgi kidar/kidan/kidonlar bir necha turkiy, jumladan, o'zbek, qozoq, qoraqalpoq, qirg'iz, boshqird xalqlari tarkibiga kirib, singishib ketgan. Qozoq, qoraqalpoq, qirg'izlarda қытай/қтай, boshqird-larda хтай-аргын, ктай-кыпчак, хыпчак-ктай, кузгун-қатай, карача-хитой, катай, хытай, кытай, хитой, ктай, хтой kabi qabila, urug'lar bo'lgan. Umumturkiy etnonim faqat joy (qishloq, mahalla, guzar, ko'cha, soy, tepa...) nomi sifatida saqlangan. Bu qishloqlarda yashovchilar etnik mansubligini unutishgan. Xitoy – xitoy (kidar/kidan/-kidon) qabilasiga mansub bo'lgan aholining qishlog'i.

Buxoro viloyati hududida xitoy etnonimi **Xitoyon** (xitoylar) shaklida *Buxoro tuman Istiqbol MFY* tarkibida kuzatiladi. Aytish mumkinki, viloyat hududida ko'plab etnotoponimlar mavjud. Ular turli davrlarda, turlicha sharoitlar asosida paydo bo'lib, bugungi kunga qadar tilimizda faol qo'llanib kelinmoqda.

Demak, millat nomlari asosida shakllangan etnotoponimlar tarixiy muhit, shart-sharoit haqida axborot tashish bilan bir qatorda, millat leksikasiga ham o'z ta'sirini o'tkazadi va mahalliy aholini etnik tarkibini ifodalovchi nomlar – etnonimlar jamiyat taraqqiyoti ta'sirida yo'qolib borsa-da, aholi manzillarining maxsus atoqli nomi sifatida toponimik leksikonda saqlanib qoladi.

REFERENCES

1. O'zbek tilining izohli lug'ati. Ikki tomlik, 1-tom. - Moskva: Rus tili, 1981. - 50b.
2. O'zbekiston Milliy entsiklopediyasi. 12jildlik, 1-jild. - T.: O'zbME DIN, 2000. - B. 388-389.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. Ikki tomlik, 2-tom. -Moskva: Rus tili, 1981. - 593b.
4. O'zbekiston Milliy entsiklopediyasi. 12 jildlik, 11-jild. - T.: O'zbME DIN, 2005. - 46b.
5. **Nafasov T.** Qashqadaryo qishloqnomasi. - T.: Muharrir, 2009. - 430 b.
6. O'zbekiston Milliy entsiklopediyasi. 12jildlik, 8-jild. -T.: O'zbME DIN, 2004. - 668b.
7. **Rahmatullaev Sh.** O'zbek tilining etimologik lug'ati (turkiy so'zlar). - T.: Universitet, 2000. - 600 b.
8. **Do'simov Z., Egamov X.** Joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati. - Toshkent: O'qituvchi, 1977. - 174 b.
9. **Asqarov A.** O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. - Toshkent: TDPU nashri, 2007. - 340 b.
10. **Doniyorov X.** O'zbek xalqining shajara va shevalari. - Toshkent: Fan, 1968.